

הטמעת סיכוני האקלים בתפיסת הביטחון הלאומי של ישראל: זמן לשינוי פרדיגמה

דבורה סנדלר, מיכאל הרצוג וע'יית' אל-עמרי

המזרח התיכון הוא אחד מהאזורים ההפכפכים ביותר בעולם מבחינה פוליטית. בשל כך, אסטרטגיית הביטחון הלאומי של ישראל כווננה בעיקרה והתפתחה מאז ומתמיד כמענה לאיומים ביטחוניים אזוריים מצד גורמים מדינתיים ולא־מדינתיים החותרים לפגוע בה או להשמידה. בה בעת, המזרח התיכון בולט גם כאחד ממוקדי האקלים הפגיעים ביותר בכדור הארץ. שתי הוויית קשות אלה – של חוסר יציבות פוליטית ושל עקה אקלימית – משתלבות זו בזו ויוצרות לולאת משוב הולכת ומתהדקת שבה המחסור באנרגיה, במים ובמקורות מזון והמחלות הנלוות לכך מחריפים את חוסר היציבות הפוליטית, וזו בתורה מעצימה את מצוקת המשאבים ותנאי הסביבה.

גם אם ישראל תצליח להגן על עצמה מפני הירידה בזמינות המשאבים (למשל באמצעות עצמאות אנרגטית, יבולים עמידים לבצורת, התפלת מים ומיחזור מים), אין בנמצא מדינה המסוגלת לבודד את עצמה מהנעשה במדינות שכנות, הנתונות לאי־יציבות קשה עקב משברים שמקורם באקלים.

מאמר זה עוסק במכפיל הסכנה הטמון בשילוב בין השינויים האקלימיים הקשים הצפויים לבין חוסר היציבות הגיאופוליטית החריפה במזרח התיכון הפגיע בכלל, ובפרט בישראל, בירדן וברשות הפלסטינית. דיוננו מוביל למסקנה כי על ישראל, חזקה ככל שהינה, להחיש פעמיה ולשלב את הסיכונים הנובעים משינויי האקלים בדוקטרינת הביטחון הלאומי שלה, וכי על האזור כולו להזדרז ולפרוץ נתיבים לשיתוף פעולה, לנוכח הסיכונים החמורים. פריצת הדרך לנורמליזציה ישראלית־ערבית פותחת נתיבים חדשים וחשובים לשיתוף פעולה כזה, אך חשוב להפנים כי הזמן דוחק.

המזרח התיכון הוא אחד מהאזורים ההפכפכים ביותר בעולם מבחינה פוליטית. האינטרסים של הביטחון הלאומי בישראל כווננו מאז ומתמיד לפי האיומים הצבאיים־

ביטחוניים באזור מצד גורמים מדינתיים ולא־מדינתיים. צה"ל הבטיח את ביטחון המדינה ואת שגרת חייה באמצעות מלחמות קונוונציונליות ותת־קונוונציונליות ודרך עימותים חמושים ומערכות נגד טרור, ועתה יותר ויותר גם דרך לוחמת סייבר (Warrick & Nakashima, 2020). אלא שלאחרונה מתבלט המזרח התיכון גם כאחד ממוקדי האקלים הפגיעים ביותר בכדור הארץ. שתי הוויות קשות אלו – של אי־יציבות פוליטית ועקה אקלימית קיצונית – הולכות ונכרכות זו בזו ככל שהירידה במשאבי מים, אנרגיה ומזון מצטרפת למשברים כלכליים ובריאותיים, ומכאן להחרפת חוסר היציבות הפוליטית באזור. מחסור במשאבי טבע כבר אירע בעבר, אולם הוא מתגמד לנוכח ההיקף וההשפעה של שינויי האקלים הנוכחיים והחזויים.

דוח שפורסם לאחרונה במגזין האקדמיה הלאומית האמריקאית למדעים מלמד שאוכלוסיות אנושיות חיו במשך אלפי שנים בתוך רצועת אקלים צרה, שבה ממוצע הטמפרטורה נע לרוב בין 11 ל־15 מעלות צלזיוס (Xu et al., 2020). טווח זה אפשר הישרדות ושגשוג יציב של יבולים ובעלי חיים, לצד כמות מספקת של מים, בריאות ורווחה. אולם הדוח מזהיר כי כיום, "בתרחיש אקלימי של 'עסקים כרגיל', המיקום הגיאוגרפי של רצועת טמפרטורה זו צפוי להשתנות בחמישים השנים הקרובות יותר מאשר השינוי שחל בה ב־6,000 השנים האחרונות". נתונים אלה זכו לחיזוק מהמדען הישראלי פרופ' אורי שיינס, שטען לאחרונה כי הטמפרטורה באזורנו גבוהה פי שניים מהממוצע העולמי. לדבריו, אם מסתכלים על התחזיות העתידיות, כל ישראל תהפוך למדבר עד סוף המאה, כאשר הטמפרטורות בגליל, המתונות בדרך כלל, יהיו כמו הטמפרטורות בנגב (פישר, 2020).

לנוכח סיכונים מתגברים אלה, אנו בוחנים במאמר זה את הצורך והאתגר של הרחבת תפיסת הביטחון הלאומי כך שתכלול גם את שינויי האקלים והשפעותיהם מעבר לגבולות ישראל, במטרה לתת מענה להשפעה המלאה של השינוי האקלימי ההיסטורי המתחולל לנגד עינינו. שינויי אקלים אינם מכירים בגבולות מדיניים ובכוחם ליצור העצמה במכפלות גבוהות של לחצים גיאופוליטיים (Expert Group of International Military Council on Climate and Security, 2020). ההבנה והניהול של האיומים הללו הופכים מורכבים עוד יותר במצב של היעדר יחסים דיפלומטיים רשמיים, שמאפיין חלק גדול מהאזור ובייחוד את ישראל וחלק משכנותיה. לאור זאת נבחן בין השאר כיצד ניתן לפתח ערוצים דיפלומטיים לא־רשמיים (Track II) וכן שילוב של דיפלומטיה רשמית ולא־רשמית (Track I.5) כאמצעי לקידום סדר יום אזורי המסתמך על ידע ומודלים מבוססי מדע לטובת הטיפול במשאבי הטבע, בהשפעות האקלים ובתרחישים והאפשרויות האסטרטגיים הניצבים בפני ישראל, ירדן והרשות הפלסטינית. דיונונו בערוצים הללו מתבסס על עבודה שוטפת הנעשית על ידי אוניברסיטת אוקספורד בשיתוף עם מדענים מובילים מרחבי האזור, ובשילוב פרויקטים חוצי גבולות בשטח,

המקודמים בערוצים כאלה. כל זאת במטרה להציג את תקפות התפיסה, את יכולת הפיתוח שלה ואת האפשרות לממש הלכה למעשה הפחתת סיכונים אל מול האיום.

ביטחון לאומי בתנאי עקה סביבתית אזורית: המקרה של ישראל

למושג ביטחון לאומי יש הגדרות רבות, אולם באופן מסורתי מקובל להגדיר אותו כשמירה על הקיום הלאומי והאינטרסים החיוניים. הגדרה זו מדגישה את אחריות הממשלה לספק פתרונות הולמים לאיומים, בראש ובראשונה באמצעים צבאיים, אף כי לא באופן בלעדי (טל, 1996).

בהתאם לגישה זו קבע הרמטכ"ל לשעבר רב־אלוף (במיל') גדי איזנקוט כי "האינטרס הביטחוני העליון של מדינת ישראל הוא שמירה על ריבונותה, על נכסיה החיוניים ועל ביטחון תושביה" (Eisenkot & Siboni, 2019). מאז הקמתה לא גיבשה מדינת ישראל אסטרטגיית ביטחון לאומי רשמית וכתובה, למרות מספר ניסיונות בנושא (מרידור ואלדדי, 2019). עם זאת, ישראל התנהלה מאז ומתמיד לפי עקרונות התפיסה שעיצב ראש הממשלה הראשון דוד בן־גוריון בראשית שנות ה־50. במרוצת השנים עודכנה תפיסת הביטחון של בן־גוריון באופן שקיבל ביטוי בהצהרות ובכתבים רבים, רשמיים ובלתי רשמיים. אלה התמקדו בממדים הצבאיים והפוליטיים של המושג ביטחון לאומי, ובמידה שאסטרטגים ישראלים הציעו להרחיב את התפיסה, היה זה לתחומים כמו כלכלה וחינוך. ואכן, חשוב לציין כי מבין הפרסומים הישראליים המרכזיים והעדכניים בנושא ביטחון לאומי שנסקרו עבור מאמר זה (בן־ישראל, 2013; דקל ועינב, 2017; מרידור ואלדדי, 2018; שי ומינץ, 2016; שלח, 2015; Eisenkot & Arad et al., 2017; Siboni 2019; Freilich, 2018), רק אחד (Dror, 2012) התייחס לסביבה כאל ממד הרלוונטי לביטחון הלאומי של ישראל, וגם הוא עשה זאת באופן כללי בלבד. במשך השנים העלו מדי פעם מומחים ישראלים (בעיקר סביבתיים) את הקשר בין הסביבה לביטחון הלאומי; כבר בשנת 2001 הציע הגיאוגרף הישראלי ארנון סופר (במאמר מיוני 2001) לכלול את האקולוגיה כמרכיב בהגדרת הביטחון הלאומי של ישראל, אם כי בעיקר בהקשר של צעדי מנע בתוך המדינה. מכל מקום, הצעות אלה לא הצליחו לצבור משקל בקרב מקבלי ההחלטות בישראל ובמערכת הביטחון.

עמוד תווך עקרוני בחשיבה האסטרטגית שאימץ בן־גוריון היה יישום עקרון "קיר הברזל" של זאב ז'בוטינסקי מ-1923: "לפיכך היא [התיישבותנו בארץ ישראל] יכולה להמשיך ולהתפתח רק בחסותו של כוח מגן [...] קיר ברזל, שאותו לא יהא בכוחה של האוכלוסייה המקומית להבקיע" (ז'בוטינסקי, 1984). ז'בוטינסקי, המנהיג הציוני הידוע, ראה בעיני רוחו שיישומו המוצלח של עיקרון מטאפורי זה יביא את אויבי ישראל הערבים להבין שאינם יכולים להשמיד את המדינה, ומכאן, עם הזמן, מנהיגיהם הקיצוניים יפנו את מקומם למתונים יותר, בעלי מוכנות רבה יותר להגיע

להסכם. ואכן, אסטרטגיות של אִיתלות, הסתמכות עצמית, עצמאות ובידוד מהסביבה המיידית (כמו למשל באמצעות מחסומים פיזיים) בנו את נרטיב הביטחון הלאומי של ישראל, מבחינה רעיונית ומעשית גם יחד (Ross & Makovsky, 2019). לוחות הזמנים של תפיסה זו נועדו להגיב לאיומים דחופים לטווח קצר ובינוני, אם כי גם סיכונים ארוכי טווח הובאו בחשבון. מקור האיום ניתן לזיהוי כיריב אנושי, מדינתי ולא-מדינתי, ולרוב מוצהר בכוונתו לפגוע בישראל או להשמיד אותה. העוינות הסובבת את ישראל בשילוב עם טביעת הרגל הגיאוגרפית הקטנה שלה והיעדר עומק טריטוריאלי עדיין נתפסים כגורמים המרכזיים בביטחונה של ישראל, בדרך חשיבתה ובאסטרטגיה שלה. ההגנה על הגבולות הלאומיים בכלל ועל רצועת החוף הצרה בפרט זכתה תמיד לחשיבות עליונה, שכן שם נמצאות מרבית אוכלוסיית ישראל והתשתיות החיוניות שלה (Eisenkot & Siboni, 2019).

הביטחון הסביבתי, לעומת זאת, מוגדר באופן מסורתי כטיפול באיומים העומדים בפני האנושות ומוסדותיה כתוצאה משינויי אקלים ולחץ סביבתי (Moran, 2011). פה אין אויב מזוהה והיריבים האזוריים חשופים באותה מידה לאותן הסכנות כמו המדינה עצמה, אם לא יותר. היעדר מקורות איום מזוהים וברורים מאתגר אפוא ואף מרוקן מתוכן את התפיסות המסורתיות של ביטחון, וביניהן שליטה מודיעינית, הרתעה והגנה פעילה. יתרה מכך, התחזיות לאסונות הקשורים באקלים מתאפיינות בצפי ארוך טווח ובאי־דיוק, ובכך תואמות לנטייה הטבעית לדחות קבלת החלטות, תוך קריאה ליישום פתרונות מדיניות וטכנולוגיות הדור הבא על מנת לשמור על אִיתלות. תכופות חסרה הבנה מדעית מספקת בדבר הסיכון האסטרטגי שמקורו באקלים. להמחשת האמור לעיל, פאנל האו"ם לשינויי אקלים (IPCC) מציג תחזיות לשנת 2050 או 2100. 'פרויקט המילניום' (The Millennium Project) מזהה שלושה רכיבי משנה כלליים בעלי כושר קיום סביבתי לצורכי תמיכה בחיים: מניעה או תיקון של נזק צבאי לסביבה; מניעה של סכסוכים שמקורם סביבתי או תגובה להם; הגנה על הסביבה בשל ערכה המוסרי הטבוע (Glenn & Gordon, 2001).

בישראל ובכל אזור אגן הירדן, ההשקפות בדבר ביטחון סביבתי משתלבות בגישה זו, וביטחון סביבתי נתפס כנפרד ומשני אל מול הקדימות האסטרטגית המוקנית לביטחון לאומי בהגדרתו המסורתית. החברה האזרחית, ארגונים לא־ממשלתיים ופעילי איכות סביבה קוראים זה מכבר לפעול להגנה על הסביבה ומהיררים כי התנהלות של "עסקים כרגיל" עלולה להוביל לאסון אקולוגי, חברתי וכלכלי, אך בדרך כלל מוקד קריאה זו אינו ביטחון לאומי. האסטרטגיות לביטחון סביבתי בישראל, כמו אלה של ביטחון לאומי, טבועות ברצון להשיג אִיתלות ועצמאות לאומית. עדות לכך ניתן לראות למשל בתקנות תכנון, בתוכניות לאומיות נרחבות לשימוש חוזר במים ובהרחבת השימוש באנרגיות מתחדשות ובפיתוחים טכנולוגיים לחקלאות בת־קיימא. יתר על

כן, למעט כמה יוצאים מן הכלל, הלחץ הסביבתי החמור על מדינות שכנות פגיעות והשפעתו האפשרית על ישראל אינם נמצאים בראש סדר העדיפויות האסטרטגי של המדינה (Lange, 2019; Lipchin, et al., 2009; Sandler et al., 1993; Sellwood, 2018). במקום זאת, החשיבה האסטרטגית הישראלית התמקדה בעבר במהלכים מאיימים מצד שכנותיה בתחום איכות הסביבה, כמו המלחמה על המים עם סוריה בשנות ה־60. ואכן, ההיסטוריה של משא ומתן אזורי חוצה גבולות בנוגע לשיתוף וניהול משאבי טבע מראה כי במקרים רבים הוא היה טעון בחשדות ובחוסר שיתוף פעולה. חריג ראוי לציון שיפורט להלן היה במובנים מסוימים היחסים בין ירדן לישראל, בעיקר עקב שילוב אינטרסים גיאוגרפיים וסביבתיים. 'הסכמי אברהם' שזה עתה נחתמו מציעים הזדמנויות חדשות לשיתוף פעולה אזורי בתחומי הסביבה, שכן במסגרתם המדינות החותמות חולקות דאגות סביבתיות משותפות, ושיתוף פעולה בתחומים חיוניים כגון מים ואנרגיה מזוהה כאחד מעמודי התווך של פעילות משותפת.

אסטרטגים ומתכננים צבאיים מובילים בעולם הגיעו בהדרגה להכרה כי החתירה להשגה ושמירה של יעדי הביטחון הלאומי לנוכח אתגרים סביבתיים אקוטיים מחייבת יותר מאשר צעדים ביטחוניים הגנתיים או התקפיים, אפילו בסביבה עוינת (Brown, 1995; Hermann, 1977; Levy, 1977). לאחרונה מינה הנשיא הנבחר ביידן את ג'ון קרי, מזכיר המדינה לשעבר, לתפקיד השליח המיוחד הראשון של ארצות הברית לענייני אקלים, ברמת הקבינט. קרי היה מהאדריכלים המרכזיים של הסכם פריז ובתפקידו החדש הוא יהיה חלק מהמועצה לביטחון לאומי. מינוי זה והאופן שבו הועמד הוא משמעותי, כמו גם ההתייחסות הפומבית הראשונה (בציוץ) של קרי לאחר המינוי: "לארצות הברית תהיה בקרוב ממשלה שמתייחסת למשבר האקלים כאל איום על הביטחון הלאומי, כפי שהינו. יהיה לי לכבוד לעבוד עם בעלי הברית והשותפים שלנו, לצד מנהיגים בתנועת האקלים, על מנת להתמודד עם משבר האקלים בכל הרצינות והדחיפות שהוא ראוי להם" (Kerry, 2020). האג'נדה שלו תתחיל בכך שארצות הברית תצטרף מחדש להסכם פריז, וכן יבסס מחדש וירחיב את התפקיד המוביל של ארצות הברית בהתמודדות הבינלאומית בסוגיה זו.

ממשל ביידן בונה על הכרה גוברת בקרב הצבא האמריקאי והממסד הביטחוני בכך ששינויי אקלים והביטחון הלאומי שזורים זה בזה בזיקה גוברת, ושיש להתייחס אליהם באופן זה. כבר בשנת 2007 הוצהר בדוח של המועצה הצבאית המייעצת לצבא ארצות הברית כי "האופי וקצב שינויי האקלים הנצפים כיום וההשלכות הנגזרות מהקונצנזוס המדעי הם חמורים, ויש להם משמעויות חמורות לא פחות בנוגע לביטחוננו הלאומי". בשנת 2014 התחייב הפנטגון ב'מפת הדרכים להיערכות לשינויי אקלים' לשלב איומים של שינויי אקלים בכל "התוכניות, המבצעים וההכשרה" של משרד ההגנה, ואותת בכך על מחויבות כוללת להתמודדות עם השפעות ההתחממות

הגלובלית. גם ממשלות אירופה מהדהדות את הדאגות האסטרטגיות הללו, כמשתקף ביוזמות האיחוד האירופי ובמדיניות הפרטנית של המדינות החברות (Government Offices of Sweden, Prime Minister's Office, 2017).

עם הזמן התפתחה בישראל תפיסת מרכיבי הביטחון הלאומי כך שייכללו בה "רכיבים רבים החורגים מהתחום הצבאי. מדובר ברכיבים ביטחוניים, מדיניים, כלכליים, חברתיים, דמוגרפיים, וכן ברכיבים רבים נוספים. הם המסד שעליו מושתת ביטחון האומה והעם" (Eisenkot & Siboni, 2019). אולם האסטרטגיה הישראלית בדבר שינויי אקלים, אף שהתפתחה במהלך העשור האחרון, ממשיכה להתמקד ברווחה הפנימית של המדינה (המשרד להגנת הסביבה, 2017). אסטרטגיה זו הוגשה לממשלה על ידי המשרד להגנת הסביבה בדצמבר 2017 ואומצה על ידי ביולי 2018 בהחלטת הממשלה 4079 (משרד ראש הממשלה, 2018). היא אמורה לפעול ברמה הארצית, המחוזית והמקומית. המשרד להגנת הסביבה, שאינו משרד ממשלתי בכיר, אחראי על יישום תוכנית פעולה לאומית להיערכות ישראל להסתגלות לשינויי אקלים באמצעות גוף בין-ממשלתי. התוכנית מקיפה את מרבית היבטי החיים בישראל, ומטרתה להיערך ולתת מענה לשינויי אקלים ולאירועי מזג אוויר קיצוניים המתרחשים וצפויים להתרחש במזרח התיכון. התוכנית הציבה חמישה יעדים מרכזיים ארוכי טווח: צמצום נזקים; שיפור העמידות של מערכות טבעיות; בנייה ועדכון של בסיס ידע מדעי; טיפוח חינוך ומודעות ציבורית; והשתלבות במאמץ הגלובלי והאזורי. דא עקא, ממשלת ישראל טרם תרגמה את היעדים הללו לתוכניות ספציפיות מתוקצבות ורחוקה מליישם אותם. ההישגים של 'אומת הסטארט-אפ' הודגשו לאחרונה על ידי השגריר גדעון בכר (Behar, 2020), השליח המיוחד הראשון של ישראל לשינויי אקלים וקיימות במשרד החוץ: "מיקומה של ישראל בפאתי מדבר, נסיבות הקמתה והמשך קיומה, כמו גם הרמה הגבוהה של חדשנות, יזמות ויצירתיות שבה, משתלבים יחדיו למדינה המפתחת מספר בלתי מוגבל של פתרונות בתחום הסביבתי ...".

ישראל אומנם ראויה לשבח על הישגיה בחדשנות אקלים (Gilmont, 2014), אולם היא לא הצליחה להביא בחשבון פגיעויות סביבתיות המתפתחות באזור וזוהי "נקודה עיוורת" מסוכנת; ההפרדה הנמשכת בין ביטחון סביבתי לביטחון לאומי כבר אינה אינטרס של ישראל. גם אם ישראל תוכל להגן על עצמה מפני ירידה בזמינות המשאבים (למשל באמצעות יכולים עמידים לבצורת, התפלת מים, מים ממוחזרים ואנרגיה סולארית), אף מדינה בטריטוריה כה קטנה אינה יכולה לבודד את עצמה מפני שכנות כושלות או מתמוטטות תחת לחץ משברי אקלים. ללא התערבות, האיומים מעוררי החרדה של עליית טמפרטורה, ניהול כושל של משאבי טבע מידלדלים ומשאבי מים, אנרגיה ומזון התלויים זה בזה – כל אלה עלולים להוביל לפגיעה בביטחון ולמגפות, לצד גלי פליטים, תסיסה אזרחית וסיכון מוגבר למלחמה, מבית או מחוץ (ראו להלן).

התובנות שהציגה ב־2007 המועצה הצבאית המייעצת לצבא ארצות הברית מוחשיות כיום (National Security and the Threat of Climate Change, 2007). לאור זאת, תכנון לאומי לבדו כבר אינו מספק מבחינה אסטרטגית, ונדרשות גם גישות אזוריות שיתופיות תחת מטריית הביטחון הלאומי. להלן יפורטו הניצנים הקיימים של שיתוף פעולה, שעליהם ניתן לבסס גישות שונות בכיוון זה, אולם יש לציין כי בשלב זה הם היוצאים מן הכלל, וברוב המקרים האתגרים הפוליטיים מאפילים עליהם.

הממלכה ההאשמית ויחסיה עם ישראל בנוגע לסביבה וביטחון לאומי

כמו ישראל, גם ירדן לא אימצה אסטרטגיה רשמית לביטחון לאומי. גישה תואמת באופן מסורתי את ההגדרה הקלאסית של ביטחון לאומי, המתמקדת בהגנה צבאית־ביטחונית ובמאבק בטרור. עם זאת, נושא הסביבה תפס מקום בולט יחסית בהודעות הדיפלומטיות שלה, והוא מוזכר לעיתים קרובות בנאומים של המלך ושל גורמים בכירים בפורומים בינלאומיים (King Abdullah II, 2019). דגש זה אומנם מונע בחלקו מהדחף להקדין דימוי מתקדם של הממלכה כמשתתפת פעילה ביישוב סוגיות כלל־עולמיות, אך הוא גם משקף את מודעותה של ירדן להיותה פגיעה לאתגרים סביבתיים.

נדמה כי בשנים האחרונות מתעוררת בקרב מנגנוני הביטחון של הממלכה מודעות גוברת לכך שגם השלכות סביבתיות אמורות להיות מרכיב במנדט שלהם, אולם הסביבה עדיין נתפסת – כדבריו של ראש יחידת ההכוונה המוראלית של צבא ירדן – כעניין של "ביטחון רך". בפועל יש בכך כדי להציב את האתגרים הסביבתיים, לרבות העקה של שינויי אקלים, לכל היותר בשוליים הרחוקים של שיח הביטחון הלאומי. נושאים סביבתיים ממשיכים להיות בעיקר באחריות המשרד לאיכות הסביבה הירדני, שהוא משרד חלש יחסית ובעל משאבים כספיים ופוליטיים מוגבלים (Jordan Ministry of Environment, 2017–2019). המשרד אומנם הצליח לקדם חקיקה ותקנות סביבה מקומיות, אך נתונה לו השפעה מועטה בלבד, אם בכלל, על תהליך עיצוב הביטחון הלאומי. רשימת השותפים של המשרד לתוכנית האסטרטגית האחרונה שלו (2017–2019) מסגירה זאת, שכן היא אינה כוללת גופי ביטחון לאומי כגון הצבא הירדני, המודיעין הכללי או אפילו משרד החוץ (Al-Ameri, 2017).

ירדן היא מדינה מדברית ברובה, המתמודדת מאז ומתמיד עם מחסור חמור במים ובמשאבי אנרגיה, הדרושים בין השאר ליישום טכנולוגיות מים חדשניות עתירות אנרגיה (Hussein et al., 2020). זאת ועוד, ירדן חולקת עם ישראל ועם הרשות הפלסטינית משאבי טבע רבים בעלי פגיעות סביבתית. עמק הירדן, למשל, הוא מרכזי למגזר החקלאי של הממלכה. נמל עקבה מקנה לממלכה את גישתה היחידה לים, ולצד נהר הירדן וים המלח אלה נכסים חשובים למגזר התיירות, החיוני מבחינה כלכלית.

חרף הבדלי הגישות המדיניים, ישראל וירדן חברו יחדיו בזכות מפגש אינטרסים אסטרטגיים רב-עוצמה. מיקומה של ירדן, לצד האוריינטציה המערבית שלה ויציבותה היחסית, הפכו אותה למרכיב חשוב בארכיטקטורת הביטחון האזורית ולבעלת ערך אסטרטגי עבור ארצות הברית וישראל, כמו גם עבור ערב הסעודית ומדינות מפרץ אחרות. ירדן ניצבה למעשה כעוגן מתון בין ישראל ומדינות המפרץ (כולן בעלות ברית אזוריות של ארצות הברית) מחד גיסא, לבין גורמים אזוריים מערערי יציבות כמו סוריה, עיראק ואיראן מאידך גיסא. ירדן מילאה גם תפקיד חשוב בהתמודדות עם גורמים ג'האדיים באזור, ובפרט עם דאע"ש.

לשיתוף פעולה בין ישראל ואינטרס בסיסי ביציבותה של ירדן. השכנה המתונה ובעלת הזיקה המערבית היא גם זו שעזרה לישראל חולקת את הגבול הארוך ביותר שלה, ואסטרטגים ישראלים רואים בה חץ בפני כמה מהמגמות והשחקנים האזוריים הקיצוניים והמאיימים ביותר. בישראל מודעות גבוהה לכך שחוסר יציבות בממלכה ייצור באופן בלתי נמנע אתגרים ביטחוניים חריפים למדינה היהודית. ירדן מצידה, חרף הסכסוך עם ישראל סביב הנושא הפלסטיני, רואה בשכנתה ממערב בעלת ברית ותומכת פוטנציאלית בשכונה הקשוחה, שהיא חזקה ואמינה יותר מכמה מאחיותיה הערביות, אשר רבות מהן ניסו בשלב כזה או אחר לערער את יציבות הממלכה. מפגש אינטרסים זה הוביל לאופנים שונים של שיתוף פעולה, לרוב "מתחת לרדאר" ובעיקר (אם כי לא רק) בתחום הצבאי והביטחוני, וזאת עוד בתקופה שקדמה לחתימת הסכם השלום בין שתי המדינות ב-1994.

משעה ששני הצדדים הפכו את יחסיהם לרשמיים בחוזה השלום, הם עברו במהירות לשיתוף פעולה גם בנושאים סביבתיים. הבולט ביותר היה תחום המים, כשישראל מספקת מדי שנה לירדן יותר מ-50 מיליון מטרים מעוקבים, על פי נספח המים של הסכם השלום. לא מכבר החלה ישראל לספק לממלכה גז משדות הגז שלה בים התיכון, המקל את המחסור הקבוע של ירדן באנרגיה. ירדן אומנם ממשיכה להסתמך באופן גורף על אנרגיה מיובאת, אולם עסקת הגז עם ישראל, לצד ההשקעה הירדנית באנרגיה מתחדשת ועסקת אספקת חשמל שנחתמה לאחרונה עם ערב הסעודית (Saudi Arabia and Jordan sign", 2020), מסייעות לה בגיוון מקורות האנרגיה ובצמצום התלות שלה במקור חיצוני יחיד (Gal et al., 2020). מעבר לכך, שתי המדינות משתפות פעולה בהיבטים נוספים ופחות גלויים לעין, המופיעים בנספח הסביבתי של הסכם השלום, כגון שימור ערכי טבע, הגנה על הסביבה הימית, הדברת מזיקים ותהליכי מדבור. צורות שיתוף פעולה אלה מתקיימות במגזר הממשלתי ובמגזר הלא-ממשלתי. עם זאת, למעט מאפיינים מסוימים בתחומי המים והאנרגיה, שיתוף הפעולה הסביבתי אינו נתפס על ידי אף צד כאינטרס ליבה לאומי או דו-צדדי. בשל כך, לא מעט משיתוף פעולה זה נפגע כשהורעו היחסים המדיניים בין שתי המדינות.

שיתוף פעולה ישראלי-פלסטיני בנושאי סביבה: האם התגובה הראשונית למשבר הקורונה יכולה להפוך למודל?

מגפת הקורונה היא דוגמה מובהקת לאופיים החדיר של הגבולות ולצורך האסטרטגי בשיתוף פעולה בין יריבים-עד-כה, לנוכח איום משותף. מי שהכיר בכך היה לא אחר מאשר אייתוללה נאסר מקארם שיראזי, איש דת איראני בולט, שפסק (ואז חזר בו עקב לחץ) כי מותר להשתמש בחיסון עתידי נגד קורונה שתפתח ישראל, אם לא יהיה לו תחליף ("Top Iranian cleric okays", 2020).

המגפה התפשטה במהירות ובהפתעה, וכפי שהרצוג ואל-עמרי מציניים, היא הדגישה את יחסי התלות ההדדית בין ישראל לרשות הפלסטינית (Herzog & Al-Omari, 2020). משהבינה ישראל כי קריסת הרשות עשויה להשפיע בצורה קשה על ביטחונה שלה, היא השקיעה מאמצים חריגים ומשמעותיים בסיוע לרשות בהתמודדות עם איום הנגיף. במהלך הגל הראשון של המגפה, שני הצדדים יישמו במשותף צעדים מעשיים על מנת לשמר את המצב בשליטה, בבית ובצד השכן. צעדים אלה כללו תיאום בין משרדי הבריאות של הרשות הפלסטינית ושל ישראל באמצעות מסגרות התיאום הקיימות של מתאם פעולות הממשלה בשטחים (מתפ"ש) והמשרד לעניינים אזוריים ברשות הפלסטינית. נערכו הדרכות משותפות לצוותי רפואה והופצו מידע וציוד רפואי לציבור הפלסטיני; ישראל שחררה כספים נוספים לרשות הפלסטינית; ובתיאום משותף, עשרות אלפי עובדים פלסטינים הורשו להישאר בישראל, בתנאים מסוימים, כדי להמשיך לעבוד.

למרבה הצער, למרות עבודה משותפת יעילה זו, חוסר האמון העמוק בין שני הצדדים גבה את מחירו. חרף חשיבותו של שיתוף הפעולה המעשי חסר התקדים בין הרשות לישראל, הוא לא תורגם למסרים ציבוריים חיוביים או במישור הדיפלומטי. במידה רבה, שיתוף פעולה זה הועמד בצל הוויכוח סביב תוכנית השלום השנויה במחלוקת של טראמפ, וההצהרות בדבר כוונת ישראל להחיל את הריבונות הישראלית על חלקים מהגדה המערבית. עם התגברות המתרחות הפוליטית טענו ראש הממשלה הפלסטיני אשת"י ובכירים אחרים ברשות כי ישראל מכשילה את מאמצי הרשות להילחם במגפה. ישראל דחתה בתוקף את הטענות הללו והאשימה את הפלסטינים בהסתה (Herzog & Al-Omari, 2020). יתרה מזו, כדי למחות ולהרתיע מפני מהלך אפשרי של סיפוח ישראלי, הרשות הפלסטינית הרחיקה לכת והקפיאה את הקשר עם ישראל ברוב העניינים האזוריים ואף בחלק מהביטחוניים, וסירבה לקבל את ההכנסות ממיסים שגובה ישראל מטעמה (עם היבחרו של ג'ו בידן לנשיאות ארצות הברית חזרה בה הרשות ממהלכים אלה). הרבה לפני שגל המגפה השני היכה, ישראל והרשות הפלסטינית נסוגו כל אחת לצד שלה של 'קיר הברזל'.

אומנם מוקדם מדי להציג ניתוח מלא, אך כמה לקחים אזוריים ראשוניים מהמגפה העולמית כבר גלויים לעין. ההצלחה החלקית של שיתוף הפעולה הישראלי-פלסטיני בגדה המערבית משקפת תפיסה נאורה של אינטרס עצמי, כששני הצדדים מכירים בכך שיציבות מחייבת שיתוף פעולה ותיאום, למרות לחצים רבים בכיוון ההפוך. שני הצדדים הפגינו את עניינם למנוע את הסלמת המצב עד כדי קריסה של הרשות הפלסטינית. השקיעה האפשרית של הגדה המערבית אלי מחלה וכאוס הייתה חלופה שאף צד לא רצה בה. התבונה בגישת שיתוף הפעולה ניכרה גם במגעים העקיפים של ישראל עם רשויות חמאס האסלאמיסטי ברצועת עזה. הרשויות הישראליות הכירו בכך שהתפשטות רחבה של הנגיף שם עלולה להוביל לאסון הומניטרי ובריאותי בלתי נשלט, לצד התלקחויות אלימות מול ישראל. לפיכך נקטו שני הצדדים צעדים יוצאי דופן לשיתוף פעולה: ישראל אפשרה העברת ציוד רפואי ואימוני הכשרה לאנשי רפואה מעזה (כולל בתוך ישראל), בעוד חמאס נקט צעדים זמניים לצמצום ירי הרקטות על ישראל. אולם למרות סיכוני המגפה וחרף הצעדים החיוביים הראשוניים, שני הצדדים לא הצליחו עד כה להגן על שיתוף הפעולה הזה מפני השלכות המתיחות המדינית.

מגפת הקורונה היא קריאת השכמה מהדהדת בכל הקשור לאיומים סביבתיים המחייבים תיאום חוצה גבולות במגמה למתן איומים על הבריאות, השגשוג והביטחון במדינה. ישראל חולקת את האקוויפרים, הנהרות, האוויר וקו החוף שלה עם שכניה הפלסטינים. שאיבת יתר של אקוויפרים ורעילות מי תהום בשכנותה משפיעות גם על מקורות המים של ישראל. עקב המחסור בחשמל אין בעזה מתקנים לטיהור שפכים בתפקוד מלא. התוצאה היא כ-110 מיליון ליטרים של ביוב גולמי המוזרמים לים התיכון מדי יום ונסחפים עם הזרם לעבר העיר אשקלון הסמוכה, מה שגורם לאילוח (fouling) של המים ומדי פעם אף לסגירת אחד ממתקני ההתפלה הגדולים בישראל, לצד השבתה של דיג, פעילות פנאי ופעילויות ימיות אחרות. בכ-97 אחוזים מבארות מי השתייה בעזה המים אינם ראויים לשתייה, ועוני, מחלות, אבטלה, תת־תזונה ומחסור במזון מאיימים לחולל משבר הומניטרי שיערער בהדרגה את רצועת עזה עד היותה בלתי ראויה למגורים. מצב כזה ישפיע בהכרח על שכנותיה – ישראל ומצרים. בניגוד מוחלט למצב בצד הפלסטיני, ישראל מתגאה במערכת בריאות חזקה יחסית ובניסיון שאין שני לו בניהול משברי ביטחון לאומי. עם זאת, הלחץ שהכבידה מגפת הקורונה חשף וולו באופן חלקי עד כמה ישראל לוקה בהיערכותה למשבר מסוג זה, וכי עליה להתאים את התפיסה והתכנון שלה בהתייחס למשבר לאומי מעשה ידי הטבע. בעוד שמשרד הבריאות מילא תפקיד דומיננטי בחלק ניכר מתהליך קבלת ההחלטות, הוא חלש בעליל מכדי להתמודד עם משבר לאומי בסדר גודל כזה. אומנם הוקם קבינט קורונה מיוחד בראשות ראש הממשלה לצורך קבלת החלטות במשבר, אך קבינט זה סבל מהיעדרו של גוף בעל יכולת ניהולית הכפוף אליו, המסוגל לתכלל

את כל ההיבטים הרלוונטיים של המשבר לעבודת מטה, להמלצות קוהרנטיות ולמעקב אחר יישום ההחלטות. לראשונה בתולדותיו הוטל על המטה לביטחון לאומי (המל"ל) לרכז את עבודת המטה לצורך קבלת החלטות לאומיות שהן מחוץ לתחום המסורתי של ביטחון לאומי. ניסיון זה רק הוכיח עד כמה המל"ל אינו מצויד דיו להתמודדות עם אתגר כזה (איילנד, 2020), והעלה שאלות לגבי השינויים הנדרשים להשגת היכולת למילוי המשימה.

ההשלכות הגיאופוליטיות של צבר האיומים הסביבתיים באזור

דוקטרינת הביטחון הלאומי המסורתית של ישראל התמקדה ביכולת לתת מענה לחוזקות של אויביה. עם הזמן, הדוקטרינה נאלצה להתפתח בהדרגה כדי לתת מענה להשלכות של **חולשות** שכנותיה. אלה כוללות בראש ובראשונה מסגרות מדיניות חלולות, שבהן גורמים לא־מדינתיים או תת־מדינתיים עוינים וחמושים למכביר (כמו חזבאללה, חמאס, דאע"ש ואחרים) יכולים לצמוח ולשגשג. לנוכח ריבוי המדינות השבריריות או הכושלות בשכנות לישראל, משבר סביבתי חריף עלול להעמידה בפני אתגרים בלתי נתפסים בסדר גודל אחר מהמוכר.

הכותרות התדירות העוסקות בהסלמת הסיכון האזורי הנובע מלחצים בתחום האנרגיה מתמקדות בעיקר בריבוי תוכניות לאנרגיה גרעינית אזרחית, שבנסיבות גיאופוליטיות מסוימות עלולות ללבוש ממדים צבאיים ולחולל בכך השלכות בלתי רצויות. השפעת שינויי האקלים נתפסת אולי כפחות דרמטית, אך היא לא פחות מאיימת. באזור המתאפיין בחוסר יציבות פוליטית אינהרנטי, פילוג פנימי, סכסוכים אלימים, מדינות כושלות, השפעות רדיקליות ואוכלוסיות גדולות של פליטים ועקורים – לשינויים סביבתיים יהיו השלכות ואינטראקציות בתחומים רבים ובדרכים שלא ניתן לחזות במדויק את העיתוי או ההיקף שלהן.

איום ראשון עקב שינויי אקלים הוא הלחץ הכבד על משאבים בסיסיים, שעלול להגביר את הסיכון לחוסר יציבות פוליטית בכל אחת מהמדינות השכנות שעימן יש לישראל הסכמי שלום – ירדן ומצרים. אתגרי חוסר יציבות במדינות השכנות הנובעים מגורמים אקלימיים ולא אקלימיים עלולים לערער עוגני יציבות פוליטיים חשובים ביותר לישראל ולפתוח מרחבי התבססות ופעולה לגורמים אנטי־ישראליים. בפרט מוטרת ישראל מהיציבות ארוכת הטווח של ירדן, מהסיבות שהוזכרו לעיל. הדוגמה הטרייה יחסית של מתיחות עם מצרים עקב בחירת איש 'האחים המוסלמים' לנשיאות חידדה בישראל את ההכרה שייתכן כי השלום עם שכנותיה לא ייכון לנצח, או שאין להסתמך עליו לטווח הארוך.

למרבה הצער, למרות כל שיתופי הפעולה הסביבתיים בין ישראל לירדן, אף אחד מהצדדים לא העלה את שינויי האקלים ואת השפעותיהם הרבות לרמה הקרובה

לעדיפות השמורה לשיקולים המסורתיים של ביטחון לאומי. כאשר היחסים המדיניים בין שתי המדינות היו בנסיגה, שתיהן ידעו היטב לבדוד את קשרי הצבא והביטחון שלהן מדינמיקה שלילית זו באופן שאפשר את המשך שיתוף הפעולה הביטחוני. אומנם תחומים שכבר קיים בהם שיתוף פעולה סביבתי נשמרים (אם כי לרוב עם מיעוט דיווח פומבי או ללא דיווח כלל, בשל הרגישות הפוליטית האופפת כל שיתוף פעולה ירדני עם ישראל), אולם יוזמות חדשות יותר כמו פרויקט המים-אנרגיה השאפתני של תעלת הימים בין ים סוף לים המלח נעצרות (גם משיקולים לא-פוליטיים). כמו כן, ההנהגה הירדנית עשתה אך מעט כדי להגן על שיתוף הפעולה החברתי-עממי בין שתי המדינות בנושאי סביבה מפני השפעותיה ההרסניות של תנועת ההתנגדות לנורמליזציה עם ישראל. בעיתות שגרה, אי-הכללת נושאים סביבתיים באסטרטגיית הביטחון הלאומי בשתי המדינות נתפסת כחסרת חשיבות, אך אם המשבר הפוליטי בין שני הצדדים יעמיק, העדיפות הנמוכה שניתנת לנושאי סביבה במרקם היחסים עלולה להפוך נושאים אלה לקורבן של מצב זה, באופן שיאיים על תחומי שיתוף הפעולה הסביבתי הקיימים דווקא בזמן שהם יהיו נחוצים ביותר.

דברים אלה תקפים גם לגבי הרשות הפלסטינית, חרף הסכסוך הישראלי-פלסטיני הבלתי פתור. כאמור, לישראל אין אינטרס אסטרטגי בקריסת הרשות הפלסטינית. נהפוך הוא. ככל שיכולת התפקוד של הרשות הפלסטינית תיחלש (כשהמתרחשות המדיניות עם ישראל רק מזינה את התהליך), כך יכבד הנטל שיהיה על ישראל להתמודד עימו. בכך ניתן לכלול איומים ביטחוניים ותסיסה אזרחית הקשורים זה בזה, לצד הצרכים והמשאבים ההומניטריים הבסיסיים של יותר מ-2.5 מיליון תושבים פלסטינים בגדה המערבית (al-Omari et al., 2020). כפי שראינו, אי-הכללת שיקולים סביבתיים דוחקים באסטרטגיית הביטחון הלאומי המתייחסת לגדה המערבית ולעזה צפויה להפוך תחום זה לרגיש עוד יותר להתפתחויות הפוליטיות ההפכפכות ולאינטרסים פוליטיים פנימיים. איום גיאופוליטי שני הנשקף משינויי אקלים, היכול להתפתח באופן בלתי תלוי או מתוך האיום שנסקר לעיל, הוא דחיפת גורמים עוינים לישראל להחזין את הלחץ בכיוונה. גורמים כמו חמאס בעזה או איראן ושלוחיה, המונעים ממצוקות שלהם עצמם, יכול שיבקשו להסלים את המצב הביטחוני מול ישראל או אף לפגוע במשאבי הטבע או האנרגיה שלה (כגון מתקני הגז הימיים). תוצאה אפשרית אחת עלייה בתדירות של חבלות סביבתיות כמו הניסיון האיראני, לאחרונה, להרעיל את מערכת המים בישראל. בכל מקרה, כוחות עוינים עלולים להסלים המצב מתוך אמונה שהדבר יעודד התערבות וסיוע חיצוניים במטרה להרגיע את המצב ולשפרו. ישראל כבר התנסתה בפתיח ממושך לתופעה כזו. היה זה בהתפרצויות האלימות השבועיות שהתקיימו בחסות חמאס בשנים 2018-2020 לאורך גבול עזה-ישראל, ואשר הונעו והוסלמו במידה רבה בגלל המשבר ההומניטרי ההולך ומחמיר ברצועת עזה, ומרצון לכפות בדרך זו

פתרונות חיצוניים (Herzog & al-Omari, 2018). איומים ממקור אקלימי המחריף את תנאי המחיה יכולים אפוא להרחיב את היקף ההתנהגות האלימה ואת התגובה לכך. איום אקלימי שלישי בתחום הגיאופוליטי מתייחס לתוצאות של חוסר יציבות אזורית, פרי הצורך של האוכלוסיות באזור במשאבים בסיסיים. מאמר שפורסם לאחרונה ב'ניו יורק טיימס' קבע כי עד שנת 2070, אזורים חמים באופן קיצוני, שכיום מכסים פחות מאחוז אחד מפני הקרקע של כדור הארץ, עלולים לכסות כמעט חמישית ממנה. המשמעות היא שאחד מכל שלושה אנשים עלול למצוא עצמו מחוץ למרחב האקלימי שבו בני האדם שגשו במשך אלפי שנים (Lusgarten, 2020). יתרה מכך, אם הבריחה מפני האקלים החם תגיע לקנה המידה שהמחקר מנבא, היא עשויה להסתכם במיפוי מחודש של אוכלוסיות העולם בקנה מידה עצום (Krishnadev, 2016). דוגמה מובהקת לממדים ולרגישות של דינמיקה אזורית מערערת יציבות עקב מאבק על משאבי טבע ניתן לראות בתחרות המרה על מימי הנילוס הכחול, כאשר אתיופיה הצמאה לאנרגיה מקדמת את 'סכר התחייה הגדול של אתיופיה' (GERD), ובכך מאיימת על אספקת מים חיוניים לסודאן ולמצרים, הנמצאות במורד הזרם (Wheeler & Caplan, 2020). הקשר האקוטי בין אקלים לסכסוך מדיני וגלי ההדף מערערי היציבות שנוצרים כאשר השניים מתלכדים באו לידי ביטוי דרמטי במלחמת האזרחים בסוריה, שפרצה ב־2010. קיימת הכרה רחבה בכך שהבצורות ההיסטוריות ברחבי סוריה ששינויי האקלים הביאו עימם מילואו תפקיד מרכזי בעקירת אוכלוסיות כפריות (Saha, 2019; Kelly et al., 2015). אומנם תמיד היו בצורות בסוריה, אך תדירותן וחומרתן התעצמה בשנות ה־90. התוצאה הייתה מותם של כ־85 אחוזים מבעלי החיים במזרח סוריה ויבולים כושלים רבים בשנים 2007–2009. המחסור במזון גרם להגירה המונית של כ־800 אלף איש לפחות לאזורים העירוניים, ואלה גדלו ביותר מ־50 אחוזים בשנים 2002–2010. מצב זה תרם לאבטלה, למחלות, לעוני, לתסיסה אזרחית ובסופו של דבר למלחמה. דוח שהוזמן על ידי משרד החוץ הגרמני טען כי השלכות הבצורת תרמו גם להתחזקות ההשפעה של דאע"ש במזרח התיכון (Nett & Rüttinger, 2016). דאע"ש "ניסה להשיג ולשמר לגיטימציה באמצעות אספקת מים ושירותים אחרים, וכך לגייס את תמיכת האוכלוסיות המקומיות במהלך הבצורת הממושכת". לדברי מומחים, מקורות המים המצטמצמים הם "נקודות חיכוך לאלימות", שכן הקהילות נאבקות ומתמודדות עם תפוקות יבול נמוכות ורמות עוני גבוהות (Saha, 2019). לצד ההכרה בתפקיד שמילאו גורמים חברתיים, פוליטיים וכלכליים אחרים בהצתת המלחמה בסוריה, המשבר במדינה זו ממחיש כיצד סוגיות שנזנחו בתחום שינויי האקלים ממשיכות להתעצם עד לנקודה שבה הן מלבות מלחמות וכופות תנועה המונית חוצת גבולות. על פי נתוני נציבות האו"ם לפליטים (UNHCR), שנות המלחמה הממושכת בסוריה הפכו את המדינה למקור הגדול ביותר של פליטים ועקורים על פני כדור הארץ מאז

מלחמת העולם השנייה, עם השלכות הן על שכנותיה הקרובות והן על אירופה. ירדן קלטה פליטים רבים – לרוב בהצלחה, אם כי במחיר כלכלי וחברתי כבד. על פי נתוני נציבות הפליטים, הממלכה מארחת כיום קרוב ל-750 אלף פליטים רשומים מסוריה, מעיראק, מתימן ומסודאן, ומאות אלפי פליטים נוספים שאינם רשומים מתגוררים בערים שונות בירדן. גורמים רשמיים ירדניים טוענים כי המדינה הגיעה לקצה גבול יכולת הקליטה שלה, ולא תוכל לקבל אליה עוד אנשים. הפליטים מטילים עומס עצום על המשאבים החיוניים של ירדן, ובתוכם מים ואנרגיה (UNHCR Jordan, 2019).

באופן דומה, שתיים משכנותיה האחרות של סוריה – לבנון וטורקיה – נאלצות להתמודד גם הן עם הלחץ העצום של זרמי הפליטים הסורים (UNHCR: Reports on Turkey, 2019). על פי ממשלת לבנון, המדינה שאוכלוסייתה מונה יותר משישה מיליון איש מארחת כמיליון וחצי פליטים סורים, כאשר כמיליון מהם רשומים בנציבות הפליטים. הפליטים הסורים לא רק מטילים עומס על התשתיות והמשאבים השבריריים של המדינה (Eldawy, 2019), אלא גם גרמו במקרים מסוימים למתחים קהילתיים (Francis, 2017). בטורקיה מדווחת נציבות הפליטים על 3.6 מיליון פליטים רשומים, 98 אחוזים מהם חיים בקרב האוכלוסייה הטורקית וחולקים את המשאבים והתשתיות שלה. טורקיה ניצלה בהצלחה את האיום על אירופה בפתיחת השערים ובהצפת האיחוד האירופי בפליטים, כדי לחלץ הסכם סיוע כספי של שישה מיליארד אירו. בזכות כלכלתה המתקדמת והסיוע שקיבלה, טורקיה אומנם הצליחה לקלוט בצורה טובה יותר את הפליטים, אך גם בה נרשמו מקרים רבים של מתחים קהילתיים (International Crisis Group, 2018).

זאת ועוד, כפי שהוכח בשנים האחרונות, לנדידה המונית עשוי להיות אפקט דומינו החורג הרבה מעבר לסביבה הצמודה למדינת המקור. מספר רב של פליטים הגיעו לאירופה מסוריה או ממדינות שונות באפריקה דרך לוב – מדינה כושלת נוספת שנקרעה במלחמה ובמאבק על משאבים – כדי לחפש ביטחון, וזאת תוך סיכון חיים ופעמים רבות עם תוצאות טרגיות. לזרמי הפליטים הללו הייתה השפעה משמעותית ביותר על הסביבה הביטחונית, הפוליטית והחברתית-כלכלית באירופה, בין במדינות ספציפיות (Kouchehbagh, 2019), ובין, כמו במקרה של הברקזיט, בתוך האיחוד האירופי (The Atlantic, 2016).

בתחילת שנות ה-2000 הגיעו גם לישראל גלים חוזרים ונשנים של פליטים אפריקאים שנמלטו ממלחמה ומרעב עקב בצורת, וחצו את מצרים לעבר מה שהאמינו שהיא ארץ זבת חלב ודבש. על פי נתוני משרד הפנים הישראלי, עד יולי 2010 הגיעו 26,635 אנשים באופן בלתי חוקי (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2010), ועד ינואר 2012 הגיעו יותר מ-55 אלף איש (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2012). הגירה זו פסקה בסופו של דבר בשנת 2013, לאחר שישאל השלימה בניית גדר לאורך גבול מצרים.

בינואר 2018 דיווחה רשות האוכלוסין וההגירה כי באותה עת היו עדיין בישראל כ-30 אלף פליטים, מהגרים ומבקשי מקלט מאפריקה, לא כולל ילדיהם שנולדו בישראל. לא מכבר ניצבה ישראל בגבולה הצפוני מול טפטוף דק של מסתננים – סודאנים שנמלטו מקריסה כלכלית ותשתיתית בלבנון. הנה כי כן, ככל שהלחץ באזור עולה כך גובר הסיכוי ללחץ על גבולות ישראל השונים מצד פליטים, עקורים, מבקשי עבודה, מבקשי מקלט וכאלה הנמשכים לשגשוגה היחסי של ישראל וליציבותה. האם פתרון נוסף מסוג 'קיר הברזל' יוכל לעמוד בפני לחצים סביבתיים חוצי גבולות, ככל שאלה יתרבו ויועצמו בעתיד?

דוגמאות אלה מאשרות את אזהרות המדענים כי שינויי אקלים יבחנו יותר ויותר את גבולות יכולתן של ממשלות ברחבי המזרח התיכון, בעודן נאבקות לשלוט בתסיסה פנימית ולממן את הדרישות ההומניטריות של אוכלוסייה זועמת מתוך מחאה על מצבה המידרדר. כפי שראינו במגפת הקורונה, שירותי רפואת החירום מגיעים על נקלה אל סף ההצפה, ולא פעם נדרשת מעורבות של כוחות צבא כדי לשמור על הסדר. ברי כי מצב כזה כשלעצמו מחייב תכנון, הכשרה ותיאום מסוג חדש. ובעוד שצרכים הומניטריים יכולים למשוך תרומות, היכולת לבנות ולשמר סדר יציב, שאותו מחפשים תורמים בינלאומיים, תהא נתונה לאיום גובר. חמור מכול, מצבי ברירת מחדל כמו תחרות על משאבים, עמדה לעומתית, צחצוח חרבות ופנייה ממשית לאלים עד כדי מלחמה – כל אלה עשויים אך להתעצם, עת משטרים מאוימים ושבריריים יבקשו לדכא כאוס, להדק שליטתם באוכלוסייה או לתעל כלפי חוץ אתגרים פנימיים.

הדרך קדימה: יצירת מודעות ורתימת פתרונות מדעיים וערוצי שיח בלתי רשמיים

השלכות התלות ההדדית חוצת הגבולות באזור הן בלתי נמנעות, וחובה להתחשב בהן בעת גיבוש אסטרטגיות לאומיות בנות קיימא. המכשולים העיקריים בהתמודדות עם סיכונים הנובעים משינויי אקלים אינם טמונים בחוסר היתכנות טכנולוגית אלא בחוסר הבנה ברמה המקצועית והמנהיגותית של המציאות המדעית ושל תרחישים הנובעים ממנה הקשורים לביטחון לאומי, ובאי-רצון פוליטי להיערך בהתאם למציאות החדשה ולמשברים הממשמשים ובאים. מאמצי העבר לא הצליחו לשכנע את מקבלי ההחלטות להתאים עצמם לאתגרים החדשים ולעצב פתרונות והצעות קונקרטיות לפעולה. הזמן דוחק ויש לשלב יחדיו את הממסד הביטחוני, מקבלי ההחלטות, מתכנני מדיניות ומומחי סביבה. בהיעדר יחסים דיפלומטיים או ידידותיים בין שחקנים רלוונטיים באזור בנושאי ליבה אלה ואחרים, ראוי למלא את החלל בתהליכים חדשניים בערוצי Track II, Track I.5 (המשלבים גורמים רשמיים תחת כסות של גורמים בלתי רשמיים).

נהוג להגדיר Track 1.5 כערוץ שבו ארגונים לא-ממשלתיים יוצרים מרחב ניטרלי שבו יתכנסו גורמים בכירים רשמיים ומומחים והוגים בלתי רשמיים מתוך ישויות יריבות, במטרה לגבש הבנות משותפות סביב אתגרים החשובים לממשלותיהם ולעמיהם. מעצם טבעו והרכבו מאפשר ערוץ זה מגעים וחילופי דעות דינמיים ובלתי רשמיים בין נקודות מבט ממשלתיות לבין ידע וניסיון של מומחים חיצוניים, המעשירים את כל הצדדים. Track II עניינו מגעים בין גורמי חברה אזרחית וגופים לא-ממשלתיים, והוא מוגדר כ"מגעים בלתי רשמיים בין אנשים [לא-ממשלתיים] המשתייכים לקבוצות או למדינות יריבות, במטרה לפתח אסטרטגיות, להשפיע על דעת הקהל ולארגן משאבים חומריים ואנושיים בדרכים העשויות לסייע לפתרון הסכסוך בין הצדדים" (Montville, 1991). שני ערוצי המגעים הללו שימשו בעבר ויכולים להמשיך לשמש כלים בידי ממשלות השואפות לנהל דיאלוג או משא ומתן עם יריבים באופן דיסקרטי, הרחק מעיני הציבור, מדיווחי העיתונות ומלחצים פוליטיים. תהליכים המתנהלים בערוצים אלה יכולים להשפיע על דיאלוג מדיני רשמי רם דרג (Track I), ולאפשר התקדמות בהיעדר דיפלומטיה בין-ממשלתית, או בהתקיים עוינות בין-ממשלתית. הם גם יכולים לספק אמצעי לבניית אמון מחדש בין עמים המצויים בסכסוך.

שימוש נרחב בערוצים חלופיים אלה לדו-שיח ולדיפלומטיה נעשה בהקשר של הסכסוך הישראלי-פלסטיני מאז שנות ה-80, ואפשר לטעון כי הם שהניחו את התשתית לשיחות השלום בין הישראלים לפלסטינים בערוץ הרשמי של תהליך אוסלו בשנות ה-90 (Hirschfeld, 2014; Ross, 2005). הניסיון האחרון והשאפתני ביותר מסוג זה במסגרת Track 1.5 נעשה בשנים 2012–2013, במטרה להגיע לפרמטרים מוסכמים למשא ומתן בין ישראל לפלסטינים ולפתרון סוגיות הליבה – ניסיון אשר אחד מכותבי מאמר זה השתתף בו. הרכבו של אותו ערוץ אחורי, הקשר הישיר בין משתתפיו לבין מקבלי ההחלטות בירושלים, ברמאללה ובווינגטון (גם נציג אמריקאי השתתף), לצד החשאיות ויכולת ההכחשה שערוץ זה אפשר – כל אלה עודדו סיעור מוחות ייחודי שאינו אופייני למשא ומתן רשמי. למרבה הצער, ערוץ זה נדחק מפני ערוץ המשא והמתן הרשמי לפני שנשא פרי, קרי – השגת הסכם מסגרת. מכל מקום, היה זה ניסיון מרחיק לכת מבחינת סיעור המוחות, העומק, הפתיחות והמשך שהציע (Herzog, 2017). במחקר שנערך בבית הספר למשפטים באוניברסיטת הרווארד ב-2012, בדקו החוקרים צ'והדאר ודייטון 79 יוזמות שהתנהלו בערוצים בלתי רשמיים בהשתתפות ישראלים, פלסטינים ומגשרים בינלאומיים בין השנים 1992 ל-2004. החוקרים מצאו כי היוזמות נבדלו בדרך כלל בסוג המשתתפים (אליטות משפיעות, מנהיגות צבאית או פוליטית, אקדמאים או גורמים חברתיים-עממיים); בשלב בסכסוך שעומו התמודדה היוזמה (מניעה, טרום משא ומתן, בניית השלום שלאחר ההסכם); ובאסטרטגיות ההשפעה שאימצו (גישת הפעולה "מבפנים" באמצעות אליטות ומקבלי החלטות,

לעומת גישת הפעולה "מבחץ" באמצעות השתתפות ציבורית רחבה). חלק מהיוזמות הללו היו "מוכוונות תוצאה" ואמורות היו להפיק רעיונות מעשיים והסכמים הדדיים שיוכלו להפוך להסדרים פוליטיים בערוץ רשמי; ואילו יוזמות אחרות היו "מוכוונות תהליך" ושאפו לבנות אמון והבנה הדדית כהכנה לשלום (Çuhadar & Dayton, 2012). בשנת 2016 השיק מכון ערבה ללימודי הסביבה את אחת מיוזמות ה-Track II האזוריות המקיפות ביותר עד כה, שעניינה שינויי אקלים והשפעותיהם על האזור (Arava Institute for Environmental Studies). במונחי הניתוח של צ'והדאר ודייטון, פורום לא-רשמי זה לדיפלומטיה סביבתית דוגל בתפיסה של "אינטרס בר-מימוש" בהתייחס בין היתר לתחומי המים, האנרגיה, הבריאות, וכן לצרכים הנלווים של כל צד בהקשר של שינויי אקלים אזוריים. במקביל הוא מבוסס על פרויקטים בהיותו מוכוון תהליך ותוצאות גם יחד עבור כל אחד מהצדדים המעורבים (Lehrer, 2017). הפורום האמור של מכון ערבה מבקש להוציא לפועל פרויקטים מעשיים בשטח, במקביל לעידוד דיסקרטי של שינויי מדיניות והסכמים ברובד המדיניות העליון. בהתבסס על שותפויות ושיתופי פעולה מלאים בתוך רשת חוצת גבולות של צוותים, הפורום מאפשר ניהול משא ומתן על מגוון אתגרים פוליטיים, ביטחוניים, פיננסיים וטכניים (Arava Institute of Environmental Studies, Israel, 2015-2020). כך למשל, לאחרונה, בשיאה של מגפת הקורונה, הצליחו הצוות הישראלי והפלסטיני של הפורום, בתמיכת חברת WaterGen הישראלית ותורמים בינלאומיים, להשיג אישור להעברת יחידה פורצת דרך לייצור מים מישראל לבית חולים בח'אן יונס שברצועת עזה. יחידה זו היא השלישית מסוגה המועברת לעזה, והיא מופעלת באמצעות אנרגיה סולארית ומייצרת 5,000 ליטר ביום של מי שתייה באיכות גבוהה (Jean, 2020).

פרויקטים אחרים כוללים טיפול ושימוש חוזר במי שפכים עבור יישובים המנותקים מתשתיות, פתרונות חדשניים למים נקיים, אספקת אנרגיה מתחדשת, מרכז אזורי להיערכות לשינויי אקלים, תוכנית אזורית למנהיגות מקצועית צעירה, הכשרה טכנית בנושאי סביבה ומחקר ופרויקטים בתחומי חקלאות מקיימת, בריאות ורווחה. אלה פרויקטים למטרות רווח וגם ללא כוונת רווח. הם בני קיימא, מדרגיים ופרגמטיים ונותנים מענה לצרכים חיוניים בשטח, תוך הוכחת היתכנות ויצירת הזדמנויות לבניית אמון באמצעות שיתוף פעולה חוצה גבולות. מגבלות הגישה המבוססת על פרויקטים ברורות, שהרי מדרגיות ומדיניות קוהרנטית בנדון מחייבות שינוי מהותי מצד כל ישות מדינית מעורבת בהבנה הנורמטיבית של המציאות העומדת בפניה, לצד נכונות הנהגה לטפל באינטרסים של ביטחון לאומי וביטחון המשאבים שלה באמצעות שיתוף פעולה אזורי.

דיפלומטיה בערוצי Track 1.5/2 – יש בכוחה לתרום לתוכניות אזוריות מציאותיות נוספות, כמו למשל ניצול אנרגיה ממאובנים בישראל והפוטנציאל המרחבי של ירדן

לייצור אנרגיה סולארית מתחדשת (גל ועמיתיה, 2020). ערוצי שיח כאלה יוכלו בסופו של דבר לפתוח את הדלת לשיתוף פעולה אזורי חוצה גבולות שייהנה מגישה ליבשה ולים, במגמה לשפר את הניהול והחוסן של המשאבים האזוריים. ביטחון משופר בתחום מי שתייה ואנרגיה כולל גם את היכולת למקסם את השימוש במשאבי מים באמצעות טיפול ומיחזור באתרים מתאימים, ואת הגדלת הקיבולת של מערכות מים ושל מערכות חקלאיות ומערכות לייצור מזון לשימוש במים ממוחזרים. מיחזור המים גם יצמצם את צורכי האנרגיה הדרושה לייצור ולהולכה של מי שתייה נוספים. בסופו של דבר, ביטחון משופר בתחומי המים, המזון והאנרגיה חיוני לביסוס היציבות הסביבתית, הכלכלית והמדינית באזור, במיוחד עבור ירדן והפלסטינים, ובתורו ישפר את היציבות והביטחון הלאומי של ישראל.

בשנת 2019 העניק בית הספר מרטיין באוניברסיטת אוקספורד (OMS) מענק גדול לצוות של מהנדסים וחוקרים מתחום מדעי החברה ומדעי הטבע באוניברסיטה זו, על מנת לעבוד יחד עם הפורום האמור של מכון ערבה. המטרה הייתה למשוך בעלי עניין ומקבלי החלטות מקומיים באזור אגן הירדן להתגייס לגיבוש הערכה כמותית ואיכותית של ההיתכנות, היתרונות וההשלכות של שיתוף פעולה חוצה גבולות בתחומי המים והאנרגיה בין ירדן, ישראל והרשות הפלסטינית (Oxford Martin School, 2019-Present). המסגרת של אוקספורד המכונה System-of-Systems מיישמת שילוב בין טכניקות מידול חדשניות ומוכחות לבין מסלולי שימוש, תרחישים חלופיים ואופציות, לרבות בתחום יחסי הגומלין בין ביטחון לאומי וביטחון סביבתי (Hall et al., 2016). מתוך הכרה בפוטנציאל של יוזמות אלה לסייע בהשבת תחושת הסיכוי לשלום במזרח התיכון או בין ישראל לפלסטינים, הצטרפה קבוצה בינלאומית בכירה של בעלי תפקידים רשמיים לשעבר ודיפלומטים לשעבר לפורום האמור של מכון ערבה ולתוכנית אוקספורד. לשותפים אלה ידע עשיר וניסיון נרחב בענייני המזרח התיכון מנקודת מבט אירופית, אמריקאית, פלסטינית, ירדנית וישראלית. מטרה מרכזית היא לערב ולשכנע מומחים לחשיבה אסטרטגית ולתכנון מדיניות מישראל, ירדן והרשות הפלסטינית שהתלות ההדדית בין ישויות אלה יכולה להוביל גם לתסריטי עתיד חלופיים שבהם איומי הטבע מבשרי הרע יעוררו מוטיבציה לשיתוף פעולה.

סיכום ומסקנות

שינויי אקלים וזיקות הגומלין שלהם עם גורמים נוספים, וביניהם ביטחון משאבים ובריאות סביבתית, הפכו למכפיל סיכונים, ולפיכך הם מצביים איום קיומי פוטנציאלי על עתידן של ממשלות ומדינות באזור. במקום לחכות להתרחשות המשבר, שומה על ממשלות באזור – בראש ובראשונה ישראל – להתעורר לקראת האתגר ולהתמודד איתו כל עוד נותר זמן.

גם אם ישראל תיעשה חסינה להשפעות שינויי האקלים בתוך גבולותיה, איום על ישות או ישויות כלשהן בשכנותה עלול בקלות להפוך לאיום עליה. ישראל כבר הכירה בכך שחוסר יציבות פוליטית וביטחונית בירדן יטיל איום אסטרטגי עליה ועל האזור שמסביב, ולאורך השנים השכילה לתרגם הבנה זו לפעולות מעשיות. הבנה דומה קיימת בישראל גם לגבי משמעות קריסה אפשרית של הרשות הפלסטינית. ואולם הכרה ישראלית בהשפעה הפוטנציאלית של שינויי אקלים על יציבות שכנותיה, ומכאן גם על יציבותה שלה, טרם חלחלה והופנמה. ישראל ושכנותה ממזרח טרם פיתחו דרכים לבידוד שיתוף הפעולה הסביבתי שלהן מפני השפעות פוליטיות, כפי שעשו ביחסי הביטחון שלהן. הצדדים באזור מתקדמים לאיטם להכרה בכך ששיתוף פעולה בתחומי המים, האנרגיה והסביבה הוא חלק מהביטחון שלהן במובנו הרחב. עקב שינויי האקלים, פגיעות הביטחון רק תגבר, וסביר להניח שיופיעו גם פגיעויות חדשות. לשם כך נדרשת הערכה מחודשת של סדר היום הביטחוני ובשאלה כיצד לנהל את היחסים בין סוגיות הסביבה והביטחון הלאומי.

הגיעה העת שישראל תביט קדימה ותשלב את ממדי הסביבה ושינויי האקלים בתפיסת הביטחון הלאומי שלה. יצירת התודעה מלמטה למעלה (bottom-up) עשויה לגזול זמן יקר, ולכן חובה להעלות את המודעות בקרב מקבלי ההחלטות וגורמי הביטחון, ולרתום אותם להנעה ב־זמנית של תהליכים מלמעלה למטה (top-down). בין היתר, ניתן לעשות זאת על ידי עידוד הדיון הציבורי בנושא על רקע הפקת הלקחים הטרייה ממשבר הקורונה. משעה שיתחיל התהליך, יש ליתן לו תרגום רעיוני (בתוך תפיסה מעודכנת של ביטחון לאומי), מבני (בניית הכלים הדרושים במטה לביטחון לאומי ובגופים ממשלתיים רלוונטיים אחרים ועידוד מאמץ בין-ארגוני משולב) ומעשי (חיפוש פריצות דרך להגברת שיתוף פעולה אזורי, כולל גיוס נותני חסות בינלאומיים מתאימים).

בינתיים, החברה האזרחית, מומחי איכות הסביבה, ארגונים לא-ממשלתיים, מדענים, אסטרטגים ביטחוניים, דיפלומטים ואנשי אקדמיה צריכים לחבור יחדיו על מנת לזהות את התלות וההשפעות האזוריות שיהיו לשינויי אקלים על הביטחון הלאומי, ולקדם את ההתייחסות אליהן. ערוצי Track 1.5/2 יכולים לסייע בהפגשת מומחי סביבה וביטחון לאומי.

פריצת הדרך לנורמליזציה של יחסי ישראל עם איחוד האמירויות יכולה לסמן כיוון ולפתוח מרחב לשיתוף פעולה אזורי השואף לחולל דינמיקה חיובית בממשק שבין שינויי אקלים לבין סביבה אזורית יציבה יותר (Ross, 2020). ההכרח להגביר את החוסן הסביבתי של כל אחד מהצדדים באזור ושל כולם יחד, ובליבתו ירדן, ישראל והרשות הפלסטינית, מציע הזדמנות לעבוד יחדיו למען יציבות אזורית אל

מול קשיים שעדיין אינם מוכרים או עולים על הדעת. המגפה העולמית שלחה לכולנו קריאת השכמה. הגיעה העת להקשיב לה.

מקורות

- איילנד, ג' (2020). התנהלות בעת משבר הקורונה: לקחים מתחייבים. מכון ירושלים לאסטרטגיה וביטחון. בן-ישראל, י' (2013). **תפיסת הביטחון של ישראל**. אוניברסיטה משודרת, מודן.
- גל, נ', סנדלר, א', חאלאסה, ס' ואבו חאמד. ט' (2020). אנרגיה מתחדשת – שיתוף פעולה אזורי בבקעת הירדן: להפוך את טרילמת האנרגיה להזדמנות. (פרק במזכר זה)
- דקל, א' ועינב, ע' (2017). **תפיסת ביטחון לאומי מעודכנת לישראל**. מזכר מיוחד. המכון למחקרי ביטחון לאומי. https://www.inss.org.il/he/wp-content/uploads/sites/2/2017/03/memo_SpecialFeb2017.pdf
- הכנסת – מרכז המחקר והמידע (2010). נתונים על פשיעה של מסתננים ומבקשי מקלט וכנגד מסתננים ומבקשי מקלט. עמ' 3. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/15576b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977/2_15576b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977_11_13796.pdf
- הכנסת – מרכז המחקר והמידע (2012). פיזור הגיאוגרפי של מסתננים ומבקשי מקלט בישראל. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/39576b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977/2_39576b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977_11_7498.pdf
- המשרד להגנת הסביבה (2017). **היערכות ישראל להסתגלות לשינוי אקלים: המלצות לממשלה לאסטרטגיה ותכנית פעולה לאומית**. https://www.gov.il/BlobFolder/guide/climate_change_adaptation/he/climate_change_and_energy_efficiency_recommendations_for_natl_climate_change_strategy_and_action_plan_abstract_july_2018.pdf
- ז'בוטינסקי, ז' (1984). **הדרך אל הרוויזיוניזם הציוני – קובץ מאמרים מ"ראזסוויט" לשנים 1923–1924**. עריכה והקדמה: פרופ' יוסף נדבה. הוצאת מכון ז'בוטינסקי. עמ' 111. <https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=92698846&nTocEntryID=92700199#7.1074.6.default>
- טל, י' (1996). **ביטחון לאומי – מעטים מול רבים**. דביר.
- מרידור, ד' ואלדד, ר' (2018). תפיסת הביטחון של ישראל – דו"ח הוועדה לגיבוש תפיסת הביטחון (ועדת מרידור) ובחינתו בחלוף עשור. מזכר 182, המכון למחקרי ביטחון לאומי, עמ' 187. <https://www.inss.org.il/he/publication/t-security-sisrael-of-formulation-on-report-committee-the-committee-meridor-concept-security-the-later-years-t/>
- משרד ראש הממשלה (2018, 29 ביולי). החלטת ממשלה 4079: היערכות ישראל להסתגלות לשינוי אקלים: המלצות לממשלה לאסטרטגיה ותכנית פעולה לאומית. https://www.gov.il/he/departments/policies/dec4079_2018
- פישר, נ' (2020, 19 במאי). גל החום הקיצוני: "כל ישראל תהפוך למדבר עד 2100". [Ynet](https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5733165,00.html). <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5733165,00.html>
- שי, ש' ומינץ, א' (2016, נובמבר). **תפיסת ביטחון מעודכנת לישראל: רכיבים, זירות ואילוצים**. המכון למדיניות ואסטרטגיה, הבינתחומי הרצליה. <https://www.idc.ac.il/he/research/ips/documents/publication/1/shaymintz6a.pdf>
- שלח, ע' (2015). **האומץ לנצח – מדיניות ביטחון לישראל**. ידיעות ספרים.
- Al-Ameri, M. (2017, October 17). Jordan's national security strategy: Expanding beyond the military and police. *Unipath* vol 8 special edition. <https://unipath-magazine.com/jordans-national-security-strategy/>.
- al-Omari, G., Yaari, E., & Herzog, M. (2020). How the contest to succeed Abbas is shaping Palestinians options. Washington Institute, Policy Watch 3344. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/how-contest-succeed-abbas-shaping-palestinian-options>

- Arad U., Strum D., & Tadmor Z. (Eds). (2017). *Charting a grand strategy for the state of Israel*. Samuel Neaman Institute for National Policy Research, Technion. <https://www.neaman.org.il/EN/Files/Grand%20Strategy.pdf>
- Arava Institute of Environmental Studies, Israel (2015-2020). Unpublished internal documents.
- Arava Institute of Environmental Studies, Track II WaterGen project in Gaza (2020). <https://arava.org/tag/watergen/>.
- Behar, G. (2020). The climate innovation train has arrived, and Israel need only hop on. *Israel Ministry of Foreign Affairs*.
- Brown, L.R. (1977). An untraditional view of national security. *World Watch* 14, 21-22.
- Çuhadar E., & Dayton B.W. (2012). Oslo and Its aftermath: Lessons learned from Track Two Diplomacy. *Negotiation Journal*. Program on Negotiation. Harvard Law School. <https://doi.org/10.1111/j.1571-9979.2012.00333.x>
- Dror Y. (2012). *Israeli statecraft, National security challenges and responsibilities*. Routledge.
- Eisenkot G., & Siboni G. (2019). *Guidelines for Israel's National Security Strategy*. The Washington Institute for Near East Policy.
- Eldawy, D. (2019). A fragile situation: Will the Syrian refugee swell push Lebanon over the edge? *Migration Policy Institute*.
- Expert Group of International Military Council on Climate and Security (2020). *The World Climate and Security Report*, p, 53-58. https://imccs.org/wp-content/uploads/2020/02/World-Climate-Security-Report-2020_2_13.pdf
- Francis, E. (2017). Hostility grows towards Syrian refugees in Lebanon. *Reuters*.
- Freilich, C.D. (2018). *Israeli national security, A new strategy for an era of change*. Oxford University Press.
- Gilmont, M. (2014). Decoupling dependence on natural water: Reflexivity in the regulation and allocation of water in Israel. *Water Policy* 16(1), 79-101. <https://doi.org/10.2166/wp.2013.171>
- Glenn, J. & Gordon, T. J. (2001). The Millennium project: Challenges we face at the Millennium. *Technological Forecasting and Social Change* 66 (2-3), 129-312.
- Government Offices of Sweden, Prime Minister's Office (2017). *National Security Strategy*. <https://www.government.se/4aa5de/contentassets/0e04164d7eed462aa511ab03c890372e/national-security-strategy.pdf>
- Hall, J.W., Tran, M., Hickford, A.J., & Nicholls, R. (Eds.) (2016). *The future of national infrastructure: A system-of-systems approach*. Cambridge University Press.
- Hermann, C.F. (1977). Are the dimensions and Implications of National Security Changing? *Mershon Center Quarterly, Report 3*, 101,5-7.
- Herzog, M. (2017). Peace Process Lost: Notes on the Kerry Legacy, *The American Interest*, vol. XII, No. 5, pp 7-20.
- Herzog, M. & al-Omari, G. (2018). Neutralizing the Gaza powder keg. The Washington Institute for Near East Policy, Policy Notes 54.
- Herzog, M. & al-Omari, G. (2020). Coronavirus on the Israeli-Palestinian Scene (Part 1): The West Bank and East Jerusalem. The Washington Institute, Policy Watch 3307.
- Herzog, M. & al-Omari, G. (2020). Coronavirus on the Israeli-Palestinian Scene (Part 2): The Gaza Strip The Washington Institute, Policy Watch 3311.
- Hirschfeld, Y. (2014). *Track-Two Diplomacy toward an Israeli-Palestinian solution, 1978-2014*. JHUP.

- Hussein, H., Natta, A., Yehya, A.A.K., & Hamadna, B. (2020). Syrian refugees, water scarcity, and dynamic policies: How do the new refugee discourses impact water governance debates in Lebanon and Jordan? *Water* 2020, 12(2), 325. <https://doi.org/10.3390/w12020325>.
- International Crisis Group (2018). *Turkey's Syrian Refugees: Diffusing Metropolitan Tensions*. Europe Report No. 248. <https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/248-turkey-s-syrian-refugees.pdf>
- Jean, C. (2020, August 4). Joint Israeli-Palestinian efforts donate water generator to Gaza hospital. *The Jerusalem Post*. <https://www.jpost.com/israel-news/joint-israeli-palestinian-effort-donates-water-generator-to-gaza-hospital-636569>;
- Jordan Ministry of Environment. *Strategic Plan (2017-2019)*.
- Kelly, C., Shhrazad, M., Cane, M.A., Seager, R., & Kushnir, Y. (2015). Climate change in the fertile crescent and implication of the recent Syrian drought. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. <https://doi.org/10.1073/pnas.1421533112>.
- Kerry, J. [@JohnKerry] (2020, November 23). America will soon have a government that treats the climate crisis as the urgent national security threat it is. [Tweet] Twitter. <https://twitter.com/JohnKerry/status/1330925522579312640?s=20>
- King Abdullah II (2019). Remarks by His Majesty King Abdullah II at the Plenary Session of the 74th United Nations General Assembly. <https://kingabdullah.jo/en/speeches/plenary-session-74th-united-nations-general-assembly>.
- Kouchehbagh, S. (2019). *The Rise of Anti-immigration Populist Radical Right Parties: The Effect of the Syrian Conflict on Refugee Resettlement and Migration Policies in Germany and Austria*. [Master's thesis: university of Arkansas]. <https://scholarworks.uark.edu/etd/3474>
- Krishnadev, C. (2016, June 20). The immigration battle at the heart of Brexit. *The Atlantic*. https://www.theatlantic.com/news/archive/2016/06/brexit-immigration/487880/?gclid=Cj0KCQjw-af6BRC5ARIsAALPIIVgh-UoTXFN3p6yvEXnxZaafFwN7rVm2ATpPGpyihpMIG9Joe9xyDUaAqmQEALw_wcB
- Lange, M. A. (2019). Impacts of climate change on the Eastern Mediterranean and the Middle East and North Africa region and the water-energy nexus. *Atmosphere* 10(8), 455. <https://doi.org/10.3390/atmos10080455>
- Lehrer, D. (2017, October 19). Time for Track II Diplomacy. *Jerusalem Post*. <https://www.jpost.com/opinion/time-for-track-ii-diplomacy-507927>
- Levy, M.A. (1995). Is the environment a national security issue? *International Security* 20(2) 35-62. DOI: 10.2307/2539228
- Lipchin C., Sandler D., & Cushman E. (Eds). (2009). *The Jordan River and Dead Sea basin – Cooperation amid conflict*. Springer, The NATO Science for Peace and Security Programme.
- Lustgarten, A. (2020, July 26). The great climate migration. *New York Times Magazine*. <https://www.nytimes.com/issue/magazine/2020/07/24/the-72620-issue>
- Montville, J. (1991). Track Two Diplomacy: The arrow and the olive branch: A case for Track Two Diplomacy. In, V. D. Volkan M.D., J.V. Montville, & D. A. Julius (Eds.). *The psychodynamics of international relations: Vol. 2. Unofficial diplomacy at work*, pp.161-175. Lexington Books.
- Moran, D. (ed.) (2011). *Climate Change and National Security*. Georgetown University Press.
- National Security and the Threat of Climate Change* (2007). *CNA Corporation*. https://www.cna.org/cna_files/pdf/national%20security%20and%20the%20threat%20of%20climate%20change.pdf
- Nett, K., & Rüttinger, L. (2016). *Insurgency, Terrorism and Organised Crime in a Warming Climate*. Climate Diplomacy.

- Oxford Martin School, Oxford University. Programme on Transboundary Natural Resource Management (2019 – present). <https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/transboundary-resource-management>.
- Ross, D. (2005). *The missing peace – The inside story of the fight for Middle East peace*. Farrar, Straus and Giroux.
- Ross, D. (2020, August 13). The Israel-UAE agreement is a key step for peace and sends a crucial message to Palestinians. *The Washington Post*.
- Ross, D. & Makovsky, D. (2019). *Be strong and of good courage – How Israel's most important leaders shaped its destiny*. PublicAffairs: Hachette Book Group.
- Saha, S. (2019). How Climate Change Could Exacerbate Conflict in the Middle East. Atlantic Council. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/how-climate-change-could-exacerbate-conflict-in-the-middle-east/>
- Sandler, D., Adly, E. & Al-Khoshman, M. (Eds.) (1993). *Protecting the Gulf of Aqaba, A regional environmental challenge*. Environmental Law Institute.
- Saudi Arabia and Jordan sign electricity deal (2020, August 17,). Arab News. <https://www.arabnews.com/node/1720486/business-economy>.
- Sellwood, E. (2018). *A tougher climate in the Eastern Mediterranean: Policy directions in the context of climate change and regional crisis*, Re-imagining the Eastern Mediterranean series: PCC Report 1, PRIO Cyprus Centre.
- Top Iranian cleric okays buying future Israeli coronavirus vaccine. (2020, 12 March). *Times of Israel*. <https://www.timesofisrael.com/top-iranian-cleric-okays-buying-future-israeli-coronavirus-vaccine/>.
- UNHCR Jordan (2019). UNHCR continues to support refugees in Jordan. <https://www.unhcr.org/jo/12449-unhcr-continues-to-support-refugees-in-jordan-throughout-2019.html>.
- UNHCR: Reports on Turkey (2019). <https://reporting.unhcr.org/turkey>;
- Warrick J., & Nakashima E. (2020, May 9). Foreign intelligence officials say attempted cyberattack on Israeli water authorities linked to Iran. *The Washington Post*.
- Wheeler, K., & Caplan R. (2020). How Natural Resource (Mis)-Management in the Nile river basin may threaten stability. *Georgetown Journal of International Affairs*. <https://gjia.georgetown.edu/2020/05/20/natural-resource-mis-management-in-nile-river-basin-may-threaten-stability/>
- Xu, C., Kohler T.A., Lenton, T.M., Svenning J.C., & Scheffer M. (2020). Future of the human climate niche. *Journal Proceedings of the National Academy of Sciences* 117(21),11350-11355. <https://doi.org/10.1073/pnas.1910114117>